

*dr hab. Anna Kalisz, prof. AJD
Kierownik Zakładu Prawa Konstytucyjnego i Praw Człowieka
Instytut Prawa, Administracji i Zarządzania AJD*

Recenzja
pracy doktorskiej Pani mgr Aleksandry Żaby
pt. „Wiedza o prawie a kapitał społeczny” (s. 303 + 28)

przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Małgorzaty Stefaniuk, prof. nadzw. UMCS
(promotor pomocniczy: dr Sławomir Pilipiec)

I. Uwagi wstępne i ogólna ocena pracy

Celem niniejszej recenzji jest ocena pracy doktorskiej Pani Aleksandry Żaby pt. „Wiedza o prawie a kapitał społeczny”, napisanej w Zakładzie Socjologii Prawa WPiA UMCS. Ocenę przeprowadzono z punktu widzenia wymagań stawianych tej pracy jako kryterium przygotowania Doktorantki do samodzielnego i poprawnego naukowo rozwiązywania problemów w obranej dziedzinie i dyscyplinie naukowej.

W treści recenzji uwzględniono przy tym regulacje § 6 ust 4 rozporządzenia MNiSW z 26 września 2016 r. w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz w postępowaniu o nadanie tytułu profesora (Dz. U. z 2016 r., poz. 1586 z późn. zm.), zgodnie z którą recenzja rozprawy doktorskiej zawiera szczegółowo uzasadnioną ocenę spełnienia przez rozprawę warunków określonych w art. 13 ust. 1 ustawy z 14 marca 2003 o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (tekst jedn. - Dz. U. z 2017 r., poz. 1789 j.t. ze zm.). Zgodnie z przepisem zawartym w przytoczonym artykule rozprawa doktorska powinna stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego lub oryginalne rozwiązanie problemu w oparciu o opracowanie projektowe, konstrukcyjne, technologiczne, lub oryginalne dokonanie artystyczne, oraz wskazywać ogólna wiedze teoretyczna kandydata w danej dyscyplinie naukowej lub artystycznej oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej.

Podjęcie udanej próby systemowego i pogłębionego przedstawienia wiedzy o prawie jako istotnego składnika kapitału społecznego oraz jednego z czynników ów kapitał

warunkujących należy zaliczyć do wartościowych opracowań w ramach socjologiczno- i teoretycznoprawnego zagadnienia świadomości prawnej.

II. Problematyka i ujęcie tematu rozprawy

Świadomość prawna jest (obok świadomości potrzeb wspólnoty, poczucia odpowiedzialności za jej dobro i zdolności do samoorganizacji) częścią świadomości społecznej, a ta z kolei stanowi jedną z immanentnych cech społeczeństwa obywatelskiego.

Podstawowym składnikiem świadomości prawnej jest natomiast wiedza o prawie, która kształtuje społeczną i indywidualną ocenę prawa i postawy wobec niego, jak również stanowi składnik kapitału społecznego w skali zbiorowej i jednostkowej.

Badania socjologiczne od lat alarmują o niskiej świadomości prawnej Polaków (*vide*: powołane w rozprawie badanie oraz niepowoływane w pracy zeszłoroczne badanie przeprowadzone na zlecenie *Iustitii* <http://wei.org.pl/files/manager/file-4ae2f620ea37cfa1aceda8fa89b97dc0.pdf>). Wynika ona z niskiej edukacji prawnej naszego społeczeństwa i wciąż popularnej postawy alegalistycznej (braku zaufania do prawa). Obywatele nie znają swoich praw i nie wiedzą, jak skutecznie mogą o nie walczyć, gdyż nie znają przysługujących im środków działania. Poziomą świadomością prawnej jest przy tym istotną przesłanką warunkująca skłonność do korzystania z usług prawnych. Społeczeństwo świadome zagrożeń i konsekwencji prawnych, a także znające swoje prawa zdecydowanie częściej korzysta z pomocy prawnika. Dlatego też zagadnienie pomocy prawnej – także w formie nieodpłatnego poradnictwa - jest w tym kontekście niezwykle istotne.

Pojęcie kapitału społecznego – na który składa się także wiedza o prawie - cieszy się od ostatnich kilku dekad coraz większym zainteresowaniem. Warto przy tym jednak podkreślić, że ani tematyka wiedzy o prawie, ani samo zagadnienie kapitału społecznego w kontekście świadomości prawnej nie są poruszane w najnowszej literaturze socjologiczno- czy teoretycznoprawnej.

Od czasu opracowań nt. świadomości prawnej powstałych w epoce późnej PRL (A. Gryniuk, *Świadomość prawna: studium teoretyczne*, Toruń 1979 oraz M. Borucka-Arctowa, *Świadomość prawna a planowe zmiany społeczne*, Ossolineum 1981) brak monografii na ten temat. Zwykle zagadnienia te opisywane są - biorąc pod uwagę literaturę wydaną po roku 2000 - w ramach innych nauk społecznych (np. A. Dudak, *Istota i znaczenie edukacji prawnej w kształtowaniu społeczeństwa otwartego*, *Przegląd Pedagogiczny* 2014 nr 2 (25)). Również pierwsza głęboka analiza zagadnienia kapitału społecznego jest przeprowadzona w ramach nauk pozaprawnych (P. Sztompka, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Kraków 2016).

Wybór tematu pracy należy zatem uznać za interesujący i merytorycznie uzasadniony. Sformułowanie tematu jest zgodne z treścią pracy i jej przedmiotem.

III. Struktura, zakres przedmiotowy i ocena wartości merytorycznej rozprawy

Autorka w czytelny sposób wyodrębnia cel swojej rozprawy (s. 4). Rozprawa stanowi obszerne opracowanie. Praca podzielona jest na pięć rozdziałów, których kolejność jest logicznie uzasadniona (czytelnie opisują one bowiem kolejno: pojęcie kapitału społecznego - w myśl czterech wybranych koncepcji uznanych za najważniejsze w naukach społecznych; wyróżnienie elementów składowych tego pojęcia oraz powiązanie go z kategorią wiedzy o prawie; analizę stopnia i kanałów socjalizacji prawnej Polaków; ukazanie wiedzy o prawie jako składnika kapitału społecznego oraz ukazanie społecznego działania prawa w kontekście systemu pomocy prawnej w Polsce). Uzasadnione są również dysproporcje objętościowe między rozdziałami, z których najbardziej rozbudowany jest rozdział ostatni, dotyczący tematyki instytucjonalnej. Każdy rozdział zakończony jest czytelnym merytorycznie podsumowaniem, które podkreślają łączność tematyczną między rozdziałami.

Rozdział pierwszy przedstawia wybrane koncepcje (ujęte porównawczo) analizujące pojęcie i elementy kapitału społecznego zarówno z perspektywy społecznej w skali „mikro-” (oddolnej), jak i „makro-” (odgórnjej). Nie tylko ukazuje ewolucję pojęcia od konotacji *stricto* społecznych po ekonomiczne, ale też podkreśla związek pomiędzy zaufaniem w ramach społeczeństwa a rozwojem gospodarki i efektywnością działania instytucji państwowych, wpisując zarazem te zagadnienia w kontekst globalizacji (wraz z jej multikulturalizmem), jak i lokalnego społeczeństwa obywatelskiego (jako fundamentu liberalnej demokracji) oraz wciąż żywych tendencji do tworzenia wspólnot wsobnych (przeciwstawiających się grupom zewnętrznym i odcinającym od nich). Charakter opisowy rozdziału nie ujmuje jego ważkości, gdyż widoczne są w nim odwołania do wielu istotnych – stawianych przez pryzmat kapitału społecznego – aktualnych pytań z zakresu filozofii społecznej, które to pytania można by zawrzeć w skrócie „dokąd zmierzamy jako ludzkość?”, „jak społecznie wyważyć balansowanie między integracją a izolacją” oraz „jaki wpływ na społeczeństwo ma poziom kapitału społecznego?”. Rozdział ten nie jest też pozbawiony ocen Autorki (która skłania się ku koncepcji Bourdieu). Ukazuje też interdyscyplinarność omawianego zagadnienia.

W rozdziale drugim zawarto przede wszystkim analizę uwarunkowań i komponentów kapitału społecznego. Dokonano krytycznego przeglądu definicji kapitału społecznego i poruszono zagadnienie jego pomiaru (z jednostkowego poziomu „mikro-” i z poziomu „makro-”. Na pochwałę zasługuje czytelne przedstawienie opisywanej tematyki interdyscyplinarnej oraz przytoczenie i analiza danych empirycznych ilustrujących poziom kapitału społecznego Polaków w kontekście aktualnych wydarzeń. Wysoko oceniono też interdyscyplinarność rozdziału (w tym nawiązania do psychologii w podrozdziale 2.5.). Pewien niedosyt powoduje natomiast brak cisnącego się na myśl nawiązania w podrozdziale 2.4., dotyczącym uwarunkowań kapitału społecznego, teorii uznania, pokazującej w nowym

świetle rozważania o kulturze, społeczeństwie i funkcjonowaniu jednostek w sferze publicznej i prywatnej, a także o kształtowaniu tożsamości jednostki i jej relacji z innymi (vide: A. Honneth, *Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*, Polity Press, Oxford 1995 (tytuł oryginału: *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1992, wersja polska: tł. J. Duraj, *Walka o uznanie. Moralna gramatyka konfliktów społecznych*, Kraków 2012). Brak też K. Cern i P. Juchacza zajmujących się w ostatnich latach sferą publiczną i legitymacją demokratyczną. Rozdział ten wydaje się zarazem nieco „przegadany” (np. w zakresie przytaczania definicji pojęcia „państwo”, czy rozważań nt. kultury prawnej) i zawierający powtórzenia w stosunku do rozdziału pierwszego i samego siebie.

Po swego rodzaju „części wprowadzającej” z zakresu nauk społecznych (cały rozdział I i II budzą szacunek interdyscyplinarnością ujęcia poruszanej tematyki) rozprawa wkracza w obszar dotyczący *stricte* wiedzy o prawie. Warto docenić czytelne przejście od (i poprzez) zagadnienia dotąd poruszane do świadomości prawnej i wiedzy o prawie.

Rozdział trzeci porusza kwestię podnoszenia świadomości prawnej przez popularyzację i komunikowanie prawa. Wymienia współczesne *fontes iuris cognoscendi* oraz sygnalizuje aktualne dla prawa zjawiska, takie jak jurydyzacja życia społecznego czy globalizacja, mediatyzacja bądź inflacja prawa (w kontekście zasady *ignorantia iuris nocet*). W rozdziale tym również powołano także bogate dane statystyczne dotyczące opinii i postaw wobec prawa i wymiaru sprawiedliwości. Znaczną jego część poświęcono nawiązującej wprost do podrozdziału 2.4. tematyce edukacji prawnej i prawniczej oraz związkom pomiędzy nimi. Nieco brakuje jednak szerszego poruszenia zagadnienia holistycznego podejścia prawników do prawa (s. 152 i 158), np. na podstawie najnowszych publikacji A. Zienkiewicza [*Holistyczna metoda diagnozy sporów prawnych – od prawa do psychoterapii* [w:] M. Plucińska (red.), *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w wymiarze jednostkowym i społecznym*, Poznań 2014 oraz, tenże, *Refleksyjna porada prawna* [w:] J. Karczewski, M. Żuralska (red.), *Refleksyjność w prawie. Inspiracje*, Warszawa 2015].

Najkrótszy rozdział czwarty jest bezpośrednią kontynuacją trzeciego i dotyczy „wyspecjalizowanej” i zawężonej tematyki zarządzania wiedzą prawniczą i jej praktycznego wykorzystania. Zdaniem recenzentki za wartościowe można uznać konsekwentne ukazywanie prawa jako zjawiska osadzonego w szerszych realiach społecznych oraz odniesienia – nawet tutaj - do literatury pozaprawniczej (tu: dotyczącej teorii organizacji i zarządzania, marketingu, psychologii), choć niektóre fragmenty (np. o docenieniu kapitału ludzkiego, jako najcenniejszego kapitału organizacji; o wydobywaniu potencjału z pracowników i inwestowaniu w kapitał ludzki; przepływie wiedzy między pracownikami jako tworzeniu synergii czy o „pracownikach wiedzy” jako równorzędnych partnerach w swojej organizacji, itp.) wydają się w polskich realiach nieco zbyt idealistycznie do praktycznego

zastosowania. Na pochwałę zasługuje czytelność nawiązań do wcześniejszych fragmentów pracy, co przekłada się na jej spójność. W ocenie recenzenta interesujące są rozważania dotyczące wspólnoty praktyków (wspólnoty wiedzy), które również niosą potencjał rozpatrzenia ich w świetle wspomnianej powyżej teorii uznania.

W ostatnim i najobszerniejszym, piątym, rozdziale, podjęto próbę opisu systemu pomocy prawnej w Polsce i jej wpływu na budowanie kapitału społecznego. Pomoc prawna jest przedstawiona jako element prawa do sądu (co ukazano za pomocą odwołań do Konstytucji RP, Konwencji Europejskiej oraz Karty Praw Podstawowych). Rozdział ma charakter w dużej mierze opisowy, nie brakuje jednak własnych wniosków i ocen Doktorantki. Opisano w nim system odpłatnej i nieodpłatnej pomocy prawnej na etapie przesądowym i sądowym z uwzględnieniem regulacji przewidzianych dla postępowania karnego, cywilnego oraz postępowań administracyjnych i sądownoadministracyjnych. Rozdział ten zawiera obszernie opisy zarówno odnośnych regulacji prawnych, jak i ustrojowej struktury w obszarze poradnictwa prawnego oraz poradnictwa świadczonego przez organizacje pozarządowe (fragment ich dotyczący zilustrowano danymi statystycznymi). Pomoc prawna jest przy tym szeroko rozumiana i ujmowana w aspekcie holistycznym (np. z uwzględnieniem instytucji mediacyjnych – przy czym warto zauważyć, że instytucja mediacji w postępowaniu sądowno administracyjnym uległa od 1 czerwca b.r. istotnej zmianie, co nie zostało odnotowane – *vide* s. 263, mimo że zauważono mediację w k.p.a.). Rozdział jest bardzo różnorodny z uwagi na to, że system pomocy prawnej w Polsce z uwagi na brak jednolitej regulacji normatywnej znajduje się w stanie dużego rozproszenia instytucjonalnego. Jego treść koresponduje z tezą, że jakość systemu pomocy prawnej i edukacji prawnej odgrywa istotną rolę w budowaniu kapitału społecznego i poczucia podmiotowości, tak ważnego w społeczeństwie obywatelskim oraz przeciwdziała stale pogłębiającej się w Polsce „kulturze nieufności”.

W zakończeniu rozprawy Doktorantka prezentuje czytelne podsumowanie realizacji zamierzonych celów badawczych oraz szereg konkluzji dotyczących związku między otoczką społeczną prawa, stosunkiem obywateli do niego, poziomem wiedzy o prawie i jakością pomocy prawnej a budową kapitału społecznego w społeczeństwie obywatelskim i w warunkach gospodarki opartej na wiedzy. Za słuszne zatem należy przyjąć twierdzenie, że „zwiększenie poziomu wiedzy o prawie otwiera drogę do wzrostu kapitału społecznego”.

Reasumując, recenzowana rozprawa doktorska stanowi rzetelną i pogłębioną analizę zarówno pojęcia, uwarunkowań i komponentów kapitału społecznego, jak i jego ważkiego elementu, jakim jest wiedza prawnicza – której, jak wspomniano – brakowało w dzisiejszej literaturze przedmiotu. Rzucająca się w oczy interdyscyplinarność pracy (w znaczeniu integracji wewnętrznej nauk prawnych, a także z elementami integracji zewnętrznej z innymi naukami społecznymi – tj. socjologii, teorii ekonomii, teorii zarządzania, politologii, a z dyskretnym wątkiem etycznym) stanowi jej niewątpliwą zaletę. Praca doktorska zgrabnie

łączy wątki społeczne, a następnie teoretycznoprawne z opisem i analizą obowiązujących regulacji dotyczących pomocy prawnej oraz elementami prakseologii co do wykorzystania potencjału wiedzy prawniczej.

IV. Baza źródłowa i cechy formalne pracy

Powoływana w rozprawie doktorskiej literatura w dużej mierze dotyczy zagadnień graniczących z tytułowym zagadnieniem, jednak zauważyć należy, że Doktorantka nie dotarła do wszystkich dostępnych współczesnych źródeł opublikowanych w ostatnich latach (jak np. niektóre wymienione w pkt. III recenzji) a dotyczących poruszanych zagadnień. Niemniej jednak Autorka przytacza najważniejsze publikacje na tytułowy temat oraz inną różnorodną literaturę – zarówno z zakresu nauki prawa, jak i z zakresu innych ww. nauk społecznych. Wykaz literatury uzupełniony jest ponadto spisem stron internetowych – do których ochoczo sięga Autorka (co u ocenie recenzenta jest plusem pracy) oraz wykazem dość nielicznych (co zrozumiałe w kontekście tytułowej tematyki) orzeczeń. Dobór źródeł (w tym kilku anglojęzycznych) należy uznać za prawidłowy, a sam wykaz literatury jest imponujący i obejmuje 28 stron.

Język pracy w ocenie recenzentki nie tylko budzi większych zastrzeżeń, ale jest bardzo płynny i „dobrze się czyta”. Walory czytelnicze podwyższają wplecione w tekst schematy i tabele (podrozdział 2.5. – dotyczący poziomu kapitału społecznego Polaków oraz Zakończenie). Szata graficzna jest uporządkowana i staranna. Zauważone przez recenzentkę mankamenty są naprawdę drobne (jak tu i ówdzie brak kropki w przypisie – np. s. 69, niepotrzebna spacja – np. s. 83, 95, czy kolejne „2.4” zamiast „2.5” – s. 84) i znikają w kontekście ogólnej wysokiej oceny aspektu językowego i graficznego pracy.

Metody zastosowane w pracy są zróżnicowane i adekwatnie dobrane. Są to: analiza literatury; analiza aktów normatywnych i przepisów dotyczących omawianych instytucji; systemowa i porównawcza (zestawienie w rozdziale V regulacji z różnych gałęzi prawa). Widoczne są też elementy wykorzystania metody historycznej. Doktorantka sięga nie tylko do dorobku socjologii prawa, ale i do metod typowych dla socjologii jako takiej (badania empiryczne – badanie opinii publicznej, wywiad, statystyka).

V. Konkluzja

Praca doktorska Pani Aleksandry Żaby pt. „Wiedza o prawie a kapitał społeczny” jest rzetelnym, udokumentowanym i oryginalnym opracowaniem naukowym. Wnosi do dorobku polskiej myśli prawniczej nie tylko kompleksowe i obszerne opracowanie tematyki wiedzy o prawie jako istotnego składnika świadomości prawnej i kapitału społecznego, ale także ocenę jej wykorzystania i udoskonalenia jej dystrybucji z prakseologicznego punktu widzenia.

W przekonaniu recenzentki praca spełnia zarówno merytoryczne, jak i formalne wymogi ustawowe stawiane prawniczym pracom doktorskim. Wnoszę o jej przyjęcie jako podstawy postępowania dopuszczającego do publicznej obrony pracy, służącego następnie nadaniu stopnia naukowego doktora nauk prawnych.

(Anna Kalisz)

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Anna Kalisz', written in a cursive style.

Warszawa 17 grudnia 2017 r.